

FERGANA REGIONAL BRANCH OF UZBEKISTAN
STATE INSTITUTE OF ARTS AND CULTURE

WORLD OF PHILOLOGY

ISSN 2181-3620

SCIENTIFIC
JOURNAL

VOLUME 4 ISSUE 2
MARCH 2025

KOKAND

ERKIN A'ZAM ASARLARIDA FRAZEOLOGIZMLAR

Shoiraxon Toshxujayeva
QDPI

Annotatsiya: Ushbu maqolada Erkin A'zam asarlarida uchraydigan frazeologizmlar tahlil qilindi va ularning lingvopoetik tahlili ayrim misollar orqali ko'rsatildi.

Kalit so'zlar: frazeologizmlar, lingvopoetika, ellipsis, til, estetika

PHRASEOLOGISMS IN THE WORKS OF ERKIN A'ZAM

Shoiraxon Toshkhujayeva
KSPI

Abstract: In the given paper phraseologisms which are appeared in Erkin A'zam works was analyzed and their lingvopoetic investigations were showed with certain examples.

Keywords: phraseologisms, lingvopoetic, ellipsis, language, aesthetic

Frazeologizmlar fikrni obrazli, ixcham va qisqa ifodalashga xizmat qiladi. Badiiy asarlarda frazeologik iboralardan voqelikni obrazli tasvirlash, uni kitobxon ko'z o'ngida aniq va to'la gavdalantirish maqsadida foydalaniladi. A.Mamatov ta'kidlaganidek, frazeologizmlar "u yoki bu xalqning yashayotgan joyining tabiati, iqtisodiy tuzumi, tarixi, madaniyati, hayot tarzi, og'zaki ijodiyoti, badiiy adabiyoti, san'ati, fani, urf-odati, dini kabilar bilan bog'lanadi".[Mamatov, 1994: 50.] Shu bois ham yozuvchilar iboralardan badiiy adabiyotda lingvopoetik vosita sifatida foydalanadi, badiiy asarlar tilini jonlantiradi, kommunikativ niyat ta'sirchan vosita ko'magida voqelantiriladi, personaj, obraz va qahramonlar nutqida iboralarni qo'llash orqali xarakterni shakllantiradi. Natijada kitobxon ko'z o'ngida denotativ voqelik obrazli namoyon bo'ladi.

Har qanday yozuvchi iste'dodi, til boyligi, xalq iboralari, matallari, keng iste'molda bo'lgan faol birliklar bilan to'yinadi. Muallif nutqi orqali, ba'zan qahramonlar nutqida qo'llangan iboralar esa adib asarlarining badiiy quvvatini oshirish va ta'sir kuchini ta'minlashga xizmat qiladi. Masalan, *Bu bitmaydigan savdodan Elchiyevning ham boshi qotib yurardi*. [A'zam E. «Javob»] Matn tarkibida keltirilgan frazeologizm umumtil leksikamizda faol ishlatilib kelinadigan "bosh" komponenti bilan bog'liq iboralardan hisoblanib, "uzoq o'ylab ham aniq bir fikrga kela olmaslik" ma'nosini ifodalashiga ko'ra muallif nutqida Elchiyevning ruhiy

holatini ochib berish niyatida, ya'ni yozuvchining poetik maqsadi va badiiy-estetik vazifani ro'yobga chiqarish uchun qo'llangan.

Erkin A'zam asarlarida iboralarning quyidagi usullari ifodalanganligi aniqlandi:

1. Ayrim qismlari o'zgartirilgan iboralar. Bunday usul badiiy asarlarda keng tarqalgan. "Frazema tarkibidagi semantik struktura boshqa so'zlar bilan munosabatga kirishar ekan, ba'zan aniqlik kiritishini, konkret shart-sharoitga moslashishini talab qiladi. Ana shunday hollarda ibora komponentlaridan biri boshqa so'z bilan almashtiriladi". [Yo'ldoshev, 1999: 130] Bunda, albatta, ibora tarkibidagi u yoki bu so'zni boshqasi bilan shunchaki almashtirish emas, balki ibora ma'nosini yanada kuchaytirishga tasvirlanayotgan holat yoki harakatni bo'rttirib ifodalashga xizmat qiladigan almashtirish badiiy-lisoniy qimmatga ega bo'ladi. Adib asarlarida ana shunday o'zlashtirilgan va lingvopoetik qimmat kasb etgan iboralar juda ko'p. Masalan, "*aldamoq, chalg'itmoq*" [Rahmatullayev, 1978:135] ma'nosini anglatuvchi "*ko'ziga cho'p solmoq*" iborasi tarkibidagi *solmoq* fe'lini *suqmoq* fe'li bilan almashtirish orqali ibora ma'nosi kuchaytirilgan, chunki "*solmoq*" fe'liga nisbatan "*suqmoq*" fe'lida harakat yanada ta'sirchan tasvirlanadi: *Demak, o'zining bojasi - o'sha mehribonu tadbirkor bojaginas kelib-kelib uning ko'ziga cho'p suqqan ekan-da!* [A'zam E. «Bayramdan boshqa kunlar»] Yoki *Dastlab so'z so'rab hay'atga xat yuborganida ikki notanish yigit uni tashqariga olib chiqib, rosa asabini qaqshatdi. Novcharoq biri devorga tirab qayta-qayta tirg'adi: "Xo'sh, so'z berilsa, nimani gapirasan", "Nega men senga hisobot berishim kerak, kimsan o'zing?" Xuddi gapni eshitmagandek yana asabni burg'ilaydi: "Nima haqda so'zlamochisan, qani, ayt-chi?"* [A'zam E. «Shoirning to'yi»] Parchada inson ruhiyati bilan bog'liq "*asabini qo'zg'atmoq, g'ijintirmoq*" ma'nosida qo'llanadigan "*asab(i)ga tegmoq*" iborasidagi *tegmoq* fe'lining *qaqshatmoq* va *burg'ilamoq* fe'llari tanlanib, "*asabga tegmoq*" iborasiga nisbatan "*asabni qaqshatmoq*" va "*asabni burg'ilamoq*" iboralari ekspressiyani ortiq darajada kuchaytirishga imkon bergan.

U kechqurun bir to'rxalta sara olma ko'tarib uyimizga keldi.

- *Yaxshimi, yomonmi, shoir noming bor, ko'chada olma ko'tarib yursang obro'ying buziladi, dedim...*

"Obro'yi buziladi", "to'kiladi" emas, "buziladi"! Ramazonning gapi, Ramazongina shunday deyishi mumkin!

Ana sizga - Ra-ma-zo-on! [A'zam E. «Anoyining jaydari olmasi»]

"O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati"da *obro'yi tushdi, obro'yi to'kildi, obro'yi tushirildi* iboralarining ma'nolari izohlangan [Rahmatullayev, 1978: 188]. Yozuvchi asar qahramoni Ramazonning o'zgacha xarakterini ifodalashda uning nutqiga alohida e'tibor qaratadi. Ramazon hech kimga o'xshamaydigan, faqat o'ziga o'xshaydigan inson. U ko'p yillardan tilda mavjud iboralarni ham o'z qarashiga ko'ra qabul qiladi(obro'yi buzilmoq). Iboradagi fe'llar ma'no nozikligini ifodalashga

xizmat qilgan. *"To'kilmoq"* fe'li behuda sarf bo'lish, yo'q bo'lish ma'nosini ifodalab, uning zarari mavjudlikning barbod bo'lganida ko'rinadi. *"Buzilmoq"* fe'lida esa vaqtincha mavjudlik bor, biroq uning zarari katta. Chunki rasolikni zimdan asta-sekin yemirib boradi. Shoirilar - el nazaridagi insonlar. Ular ruhiy-ma'naviy olamidagi o'zgarishlar jamiyat uchun katta salbiy ta'sir ko'rsatadi.

2. Tarkibi kengaytirilgan iboralar. Bunda iboraning leksik tarkibiga yangi so'z yoki so'z birikmasi kiritiladi. "Bunday holatda iboraning an'anaviy strukturasi kengayadi, iboraning o'zida esa semantik siljish yuz beradi, uning ekspressiv bo'yoqdorligi ortadi" [Yo'ldoshev, 1999:130]. Masalan, tilda *"gap boshlamoq"* ma'nosini ifodalovchi *"og'iz ochmoq"* iborasi mavjud bo'lib, yozuvchi uni *"churq etib og'iz ochmadi"* tarzida kengaytiradi. Bunda, tabiiyki, iboraning ma'nosi juda ham kuchayadi, ya'ni *"gapirmaslik"* holatining qamrovi yana ham ortadi: *Negadir orqangi o'rindiqqa joylashgan Safura g'amgusor bir alfozda derazaga tikilib kelar, churq etib og'iz ochmas edi A'zam E. «Bayramdan boshqa kunlar»*].

Xalqda *boshiga yostiq qilmoq* iborasi keng tarqalgan. Adib iboradagi *boshiga* so'zi oldidan *sho'r* sifatlovchisini qo'yib, ibora ma'nosini yanada aniqlashtiradi, ya'ni *sho'r bosh*. Bu ibora orqali ayni paytda qizini turmushga uzata olmagan ota-onaning ichki dunyosidagi iztirob kuchli ifodalangan: *Endi bunaqa savdo uydan ko'cha-ko'yga ko'chgan, aks holda, qiz bola o'sha chimmatiga o'ralib qolib ketaveradi - ota-onasining sho'r boshiga yostiq bo'lib*. [A'zam E. «Bayramdan boshqa kunlar»]

Erkin A'zam ijodida tarkibi kengaytirilgan iboralar	Asl holidagi iboralar
ikki bukilib yerga kirib ketmoq	yerga kirib ketmoq
ko'kka ko'tarib puflamoq	ko'kka ko'tarmoq
urib yerga kiritib yubormoq	yerga kiritmoq
churq etib og'iz ochmadi	og'iz ochmadi
sho'r boshiga yostiq	boshiga yostiq qilmoq
belni besh joydan bog'lamoq	belni bog'lamoq

3. Tarkibi qisqartirilgan iboralar. B.Yo'ldoshev ko'rsatib o'tganiday "iboralar qisqaruvi dastlab nutq jarayonida boshlanadi va asta-sekinlik bilan tilda iboralarning to'la (yoyiq) va qisqargan variantlari paydo bo'ladi. Iboralarning nutqiy qisqaruvi nutqiy imkoniyatdan kelib chiqib, Sh.Balli ta'biri bilan aytganda, ko'p kuch sarf qilmaslik, fikrni tezroq yetkazish maqsadida nutqda avvaldan ma'lum bo'lib kelgan ibora komponentlarini qisqartirish hisobiga sodir bo'ladi" [Yo'ldoshev, 1999:142]. Demak, ibora tarkibini qisqartirish ham til vositalarini tejash tamoyili asosida amalga oshadigan jarayon hisoblanadi. Yozuvchi bu jarayonni o'z badiiy-lisoniy maqsadiga xizmat qildiradi. Masalan, *"g'azab otiga mindi"* iborasining *"g'azabga mindi"* varianti ellipsis asosida yuzaga kelib, uning shakli o'zgarishga uchragan, xolos. Bunday hodisa umumtil iborasini semantik jihatdan ham, grammatik jihatdan ham

o'zgartirmaydi. Gapdan va asar mazmunidan tushib qolgan qismi "oti" anglashilib turadi: *Hamma birdan g'azabga mindi*. [A'zam E. «Aralashqo'rg'on»] Ushbu iboralar xalq tilida keng tarqalgan va barcha uchun yod bo'lib ketgan iboralar bo'lganligi sababli ularning tarkibidan ayrim til elementlari tushib qoldirilishi asar mazmuniga putur yetkazmaydi, balki bu bilan stilistik mahsuldorlikka erishiladi. Quyidagi misollardagi "o'z yog'iga o'zi qovurilmoq" iborasidagi "o'zi" so'zi, "tuya ko'rdingmi-yo'q" iborasi tarkibidagi "yo'q" modal fe'li, "bir o'q bilan ikki quyonni urmoq" frazeologik birligidagi "quyonni urmoq" so'z birikmalarining tushirib qoldirilishi yuqoridagi fikrimizni to'la isbotlaydi: *O'z yog'imga qovurilib yura-yura, asta-sekin ahvolimga ko'nikdim*. [A'zam E. «Bayramdan boshqa kunlar»]

Erkin A'zam ijodida(qisqargan sh.)	Asl holidagi iboralar
g'azabga mindi	g'azab otiga mindi
quyonni urmoq	bir o'q bilan ikki quyonni urmoq
O'z yog'iga qovurilmoq	O'z yog'iga o'zi qovurilmoq
Tuya ko'rdingmi	Tuya ko'rdingmi - yo'q

Xulosa shuki, frazeologik birliklar yozuvchi asarlari tilining jonli, obrazli va ta'sirchan ifodalashga xizmat qilib, ifodalanayotgan voqelikni badiiylashtirishda, epik turga xos syujetning poetik xususiyatini kitobxon tafakkurida obrazli ifodalanishida yetakchi lisoniy vositaga aylanadi. Erkin A'zam faqat umumtil iboralarini qo'llash bilan qanoatlanib qolmay, balki bunday iboralarga turli o'zgartirishlar kiritib, ularning qo'llanish doiralarini kengaytirgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yo'ldoshev B. Hozirgi o'zbek adabiy tilida frazeologik birliklarning funksional-uslubiy xususiyatlari: Filol. fan. d-ri.... diss. avtoref. - Toshkent, 1993. - B. 48.
2. Yo'ldoshev B. Frazeologik uslubiyat asoslari. - Samarqand, 1999. - B. 130.
3. Mamatov A. O'zbek tilida frazeologik iboralarning shakllanish masalalari // O'zbek tili va adabiyoti. - Toshkent, 1994. № 4-5-6. - B. 50.